

ՀԱՅԻՆ ԱՌՆՉՎՈՂ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՊԱՏԿԵՐԱՅՈՒՄՆԵՐ
ԵՎ ՀԱՎԱՏԱՆԻՔՆԵՐ

Հացը ոչ նյութական մշակութային ժառանգության կարևոր բաղադրիչներից է, որն իր ստեղծման ժամանակներից մինչ օրս պահպանվել ու կիրառվում է գրեթե բոլոր ժողովուրդների կենցաղում: Հայերի մեջ հայտնի են հաց մշակությամբ առնչվող տարբեր տեսակներ 1. Յորենհաց, գարենհաց, մատնաքաշ, պան, ցկանակ, լավաշ, լոշ //զանգակ/ քարի վրա եփվող/, եղջերահաց, բոկեղ, շոթ /բարակ/, անեկ /խմորը չհաստնացած/, բաղարջ /անթթխմոր/, խուկի /հարկ եղած չափով չթթված/, կոդի, կսկուծ, պասպանիկ, սոմին, բոքոն, ձողիհաց, ճաթ /կորեկի, եգիպտացորենի/, կիլիկիաց, տաշտիքեր, պահուց քուլիճա, տաթ հացի քուլիճա, դոմպիկ, թերուն, փռան բաղարջ, թոնրի բաղարջ, պիսմեռ, փռում:¹

Շիրակը լիարուռն մեծված անբավ ցորենի հայրենիք է՝ բարեբանված հացամբարներով ու հացի շտեմարաններով: Այդ է վկայում Հայկ դյուցազուն Նահապետի ծոռ Շարայի մասին ավանդական գրությունը. Արամայիսը «իբ որդուն՝ բազմազավակ ու շատակեր Շարային ամբողջ աղյուսվ ուղարկում է մի մեծակա արգավանդ ու բերրի դաշտ, հյուսիսային լեռան՝ Արագածի թիկունքում, որտեղ շատ ջրեր են հոսում. մրա անունով, ասում են, գավառը կոչվեց Շիրակ: Ուստի, թվում է, թե ճշտվում է գյուղացիների մեջ տարածված առասպելը. «Թե քո որկորը Շարայի որկորն է, բայց մեր ամբարները Շիրակի ամբարները չեն»:²

Պատմական Հայաստանի գյուղերից շատերը, որոնք առատ են հացով ու բերքով, ունեն հաց արմատով անուններ՝ Հացաշենը՝ Թալինի շրջանում, Հացառատը՝ Կամո քաղաքի շրջագծում, Հացավանը՝ թե՛ Արովյանի շրջանում, թե՛ Սիսիանի, Հացին՝ Լեռնային Ղարաբաղի Մարտունու շրջանում, Հացիկը՝ Ախուրյանի շրջանում, Հացիկը կամ Հացեկացը՝ Մեծ Հայքի Տուրուբերան մահանգի Տարոն գավառում (ի դեպ, պատմական մշահավոր այս գյուղը հռչակված է եղել ոչ միայն իր հացով, այլև որպես երանելի Մաշտոցի ծննդավայր):

Հույն պատմաբան Քսենոֆոնը (մ.թ. 5-4-րդ դդ.) Հայաստանում իր ճամփորդությունների ժամանակ տվել է տեղական բնակչության հետևյալ նկարագիրը. «...տներում էին գտնվում այծերը, ոչխարները, կովերն ու թռչուններն իրենց ձագերով: Այնտեղ պահվում էին ցորեն, գարի, բանջարեղեն և գարու գինի՝ խառնարաններում: Ամանների մակերեսին հավասար լողում էին գարու հատիկները, և մրանց մեջ խրված էր մեծ և փոքր չափերի եղեգ, բայց առանց հանգույցների: Ով ուզում էր խմել, պետք է այդ եղեգը վերցներ բերանը և դրանով գինին ըմպեր»:

Ինչպես հաստատում են անտիկ և հիմնայինբնյառ գրավոր վկայությունները, գարին եթե ոչ առաջինը, ապա հացահատիկային բույսերի մեջ առաջիններից մեկն էր, որ սկսել են մշակել դեռևս հին ժամանակներից, հատկապես կրոնաժիսական արարողակարգերում գարու օգտագործումը ուժեղ փաստարկ է այդ մշակաբույսի անցնման վաղեմության օգտին: Հայաստանում առհասարակ հիմնական սննդամթերք են եղել հացը, ձավարեղենը և կաթնեղենը:

¹ Ա. Մուքիսյան, Հայոց լեզվի հոմանիշների բառարան, Եր., 1967, էջ 381:

² Մ. Խորենացի, Հայոց պատմություն, Եր., 1968, էջ 91:

Հայ ժողովրդական էպոսից հայտնի է *Հաց ու գինի, Տեր կենդանի* երգման, առհասարակ աղոթքի մի բանաձև, որ կրկնվում է գլխավորապես էպոսի Մշո տիպի պատմներում: *Հաց ու գինի*ն քրիստոնեական պատարագի հաղորդությունն է, իսկ *Տեր կենդանի*ն նույնն է, ինչ Աստված կենդանի՝ ի հակադրություն կտաթերին, որոնք անկենդան են:³

Մեր դյուցազնավեսյում զգալի դրսևորումներ են գտել մասն հին հեթանոսական հավատալիքները, պատկերացումները, ծիսական տվորությունները (հերոսների՝ ջրից գոյացում ու զոքացում, հմայական խոսքի գոյության հավատք, մախնիների պաշտամունքի, մեռելների սգո և հոգեհացի ծիսական արարողություններ), որոնք մեծ մասամբ համաձայնվել են քրիստոնեական հավատալիքներին:⁴ Էպոսում կան մասն հմագույն գրույցներ՝ ավանդական վիպական պոեմներով, որոնց մեջ ընդգծվում է ցորենի և գարու՝ աշխարհը նորոգելու, մաքրագործելու և նոր սկիզբ հաստատելու գաղափարը: Այսպես՝ Սասնա վերջին քաջագունը փակվում է Վանա քար կոչված ժայռի մեջ: Ասում են՝ տարին երկու անգամ ժայռը բացվում է, Մեները դուրս է գալիս քարանձավից, փորձում է հողի ուժը և զգալով, որ այն չի դիմանա իր ծանրությանը, վերադառնում է հետ և այնտեղից եղում իր պատգամը.

Որ աշխարք ավերվի, մեկ էլ շինվի,
Երբ ցորեն էղավ քանց մասուր մի,
Ու գարին էղավ քանց ընկույզ մի,
Էն ծամանակ հրամանք կա, որ էլենք Ելաներին:⁵

Մեզ են հասել ժողովրդական բանավոր ավանդագրույցներ, տարբեր աղբյուրներով ավանդված միևնույն գրույցի տարբերակներ հացի ու ալյուրի մասին: Դրանցից մեկի համաձայն՝ երբ մի օր լուսին մայրը խմոր է շաղախում, լուսինը լալով գալիս, մորից հաց է ուզում: Մայրը զայրացած՝ խմորուտ ձեռքով ասպտակում է լուսինն, անհիծում, որ մա երբեք չկշտանա: Ապտակից լուսինը թռչում է երկինք, դեմքին խմորի կտորներ: Երբ լուսինը կուշտ է լինում, պայծառ փայլում է երկնքում, երբ քաղցած է, խավարում է:⁶

Ըստ հայկական հին ավանդության՝ հայերն ունեցել են հացահատիկի աստվածուհի՝ Աշորա անունով: Վերջինս գեղանի մի աղջիկ էր չորս վարսահյուսքերով՝ ցորենաթույր, հաճարաթույր, գարեթույր ու կորեկաթույր: Հայոց հացահատիկի աստվածուհին իր թագավորությունը հաստատել է Հայաստանի բոլոր կողմերում: Նրա մմանակիցները Հին Հունաստանում Դեմետրան և Պերսեփոնեն էին, որոնք՝ որպես հացի ու հնձի կույսեր, մարմնավորել են հացաբույսերի դիցունի հավատը: Այսինքն՝ հացն այնքան է պաշտվել, որ հասցվել է աստվածության աստիճանի, որը բնականաբար պիտի կրեր հացի էանիշներ: Բնականաբար, քանի որ մարդկության կյանքում ոչ մի բան այնպես մշտապես չի կրկնվում, ինչպես հանապազօրյա հացը: Տերունական աղոթքում ևս *Ձեաց մեր հանապազորդ տո՛ւր մեզ ալսօր* արտահայտությամբ հաստատագրվում է հացի կենսական անհրաժեշտությունը, միաժամանակ այն գաղափարը, որ Աստված «ինքն է տնօրինողն ու բաշխողը ամենայն բարութեանց: Հացը կը խորհրդանշէ մեր ֆիզիկական պահանջը, մասն մեր խնդրանքը Աստուծոյ, հաղորդակից դառնալու համար Յիսուսի մարմնին ու արեան»:⁷ Բոլոր դեպքերում հայ ժողովրդի սովորութամշակութային կենցաղում մշտապես գոյություն է ունեցել հացի պաշտամունք, որը դրսևորվել է նրա հավատալիքներում ու ծիսական գործողություններում:

³ Սասնա ծոռը, խմբ. Մ. Արեղյանի, աշխատակցությամբ Կ.Մելիք-Օհանջանյանի, Եր., 1951, էջ 849:

⁴ Մ.Հարությունյան, Բանագիտական ակնարկներ, Եր., 2010, էջ 156:

⁵ Հայ ժողովրդական հերոսավես, Սատուցի Դավիթ, Եր., 1981, էջ 315:

⁶ Մ.Հարությունյան, Հայ հին վիպաշխարհ, Եր., 1987, էջ 17:

⁷ Ծովման արքեպիս. Տերտերյան, Փունջ մը քարոզներ, Մոնրեալ, 1994, էջ 17:

Հները հավատում էին, որ եթե նոր տան հիմքի մեջ մի բուռ ցորեն շաղ տային, տունը հացառատ կլիներ: Հիվանդ ունեցողը լավաշ էր թխում և յոթ տուն բաժանում էր, որ հիվանդն առողջանար: Ըստ վանահայերի՝ եթե հացը թխեին Թուխ գետի ջրով և կերցնեին ուշ լեզու ելնող կամ կակազող երեխային, նրա լեզուն կբացվեր: Նրանք համոզված էին, որ Վանա սրբազան լճի ջրով հունցած հացը ուժ է տալիս կնոջը՝ հեշտությամբ ծննդաբերելու: Եթե երեխան դեռ չէր քայլում, աջ ոտքին բորբոն էին կապում, որ ապահովեին նրա հեշտ քայլերը: Ըստ Էուֆյան, մարդու կյանքի ճգնաժամային կամ անցումային փուլերում ամեկա խնդիրները լուծվել են հացի օգնությամբ: Հացով երդվել են (էս հացին բռն աչքով մայեմ, թե տուտ ըսեմ), աղ ու հացով դիմավորել, իրար հետ հաց են կիսել: Մինչև օրս էլ արդիական են հացով մարդ, հացը կոկորդով ներս չգնալ, հացը շեն անել, հացի մեջ աղ չլինել, հացը ցամաք ուտել, հացի պտուկը կտրել, հացով տեղ, հացին յուղ քսել, հաց ու փոր, հացին մամա ըսել, հացին աղ չլինել, հացի հասնել, հացի տեղ լինել, հացի բռն, հացը ցամաք ուտել, հացը ծնկին, հացը աչքերը բռնի, հաց ու պանիր և բազմաթիվ այլ դարձվածքներ ու արտահայտություններ:⁸

Բազմաբնույթ են հացի խորհրդանշական ընկալումն ու սահմանումները հայոց և տարբեր մշակույթներում: Հացահատիկի ոգին շատ մշակույթներում մարմնավորված է արական ու իգական սկիզբներում՝ հողաբերքի ու տղաբերքի ծննդաբանության խորհրդով: Օրինակ՝ Համբարձմանը դաշտերում, նորածնի խոտերի ու ծաղիկների մեջ տեղի ունեցող աղջկական խնջույքի վաղմջական միտումը երկու բեղմնընդունակ ուժերի՝ հողի ու երիտասարդ պտղունակ կանանց համակցությամբ նրանց բեղունությունը գորացնելն էր: Տարվա այդ շրջանում հողը երիտասարդ աղջկա ունակություններով էր օժտված:⁹

Հայերը հավատում էին, որ ով կապեր վերջին խուրճը, այդ տարի կամուսնանար: Հասկի վերջին խրճից պատրաստված պսակը օրհնում էին եկեղեցում ու պահում մինչև հաջորդ գարուն: Ազգագրական որոշ շրջաններում վերջին խուրճը կոչում են հացի մայր կամ հնձի մայր, մեծ մայր, երբեմն էլ՝ Նանի: Այդ խուրճը պատրաստում են կնոջ մնան. գարդարում են ծաղիկներով ու գոգնոց կապում: Յորենի հասկերից նորափեսայի համար մարդու էին հյուսում՝ նորաստեղծ ընտանիքին հացառատություն ու բարեբախտություն մաղթելով:

Հացի պաշտամունքն ըստ Էուֆյան մույնանում է հատիկապաշտությանը: Բոլոր տեսակի հատիկները՝ ձավարեղենը, ցորենը և այլն, հմայող, հաջողություն ապահովող ուտելիքներից են, որոնց առատ օգտագործումը նախնական պատկերացումներում պիտի ապահովեր կյանքի հարատևությունն ու մշտնջենականությունը: Մարդու կյանքի անցումային փուլերը ևս նշվում է հատիկային պաշտամունքի դրսևորմամբ (երեխայի ատամհատիկը): Ավելին՝ հայոց ավանդական մշակույթը վկայում է, որ մի շարք տոների ժամանակ կատարվել են ոչ մեղեքն գոհաբերություններ. Սուրբ Սարգսին՝ փոխինդ, Տյառընդառաջին՝ աղանձ, Համբարձման տոնին կաթնով են արել և բաժանել յոթ տեղ: Նույն իմաստն ունեն մալ ընդեղենի առատ օգտագործումը:¹⁰ Այն ճաշատեսակները, որոնք ունեին հարգիության աստիճան, ևս առնչվում էին հատիկապաշտության դրսևորումներին:

Ամենագարմանալի հացահատիկը կորհաստ ցորենն է: Յորենը զինվոր է, որն ընդունում է նոր կյանքի՝ բնության գարթոնքի մարտահրավերը: Հացն սկսվում է ցորենի հատիկից, հողից ու դաշտից, գութանից ու հորովելից. «Աշխարհի հիմ վրո գութնին

⁸ Ա. Սուքիասյան, Ա. Գալստյան, Հայոց լեզվի դարձվածքների բառարան, Եր., 1975, էջ 352:

⁹ Հ. Խառատյան-Առաքելյան, Հայ ժողովրդական տոները, Եր., 2005, էջ 18:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 25:

ե», -ասում է ժողովուրդը: «Այսպես գութնի մոտ կլիանա», - հաստատում է էպոսը: Գու-
թաներգերն ու հորովելներն էլ հողի ու հացի, հացի ու հաց արարողի գովման երգեր են:

Հունձը ևս ծիսական արարողակարգ է. «Հնձվորը գերանդին սրում էր, երեսը
խաչակնքելով «Օրհնյալ է Աստված» ասում ու սկսում գերանդին աջ ու ձախ փարտել-
հնձել: Արտի մեջ տեղ-տեղ պատահած կարճ ցորենը մանգաղով էին հնձում: Հունձը
վերջացնելուց հետո մշակները մի հեղի էին կապում ու տանում մանեխին՝ աչքալուսի
ընծա՝ բարենադրություններով. «Բարով-խերով, ժրախությունով, դուռով-դրկցով, ցա-
մաք աչքով և ուրախ սրտով արժանանա՞նք թագա հացը ուտելուն»:¹¹

Հաց թխելու նախորդ օրը այսպես ամբարից կամ ջվալներից դուրս էին հանում և
ալրմաղով մաղում խմորի տաշտի մեջ: Վերջինս կարող է լինել կլոր, քառակուսի ու քա-
ռանկյունի: Լցնում էին տաշտերը և դնում հատուկ տեղ՝ լուսադեմին խմոր անելու և
ցերեկը հաց թխելու համար: Խմորի տաշտերում միայն խմոր էին անում, ուրիշ նպա-
տակի համար չէին օգտագործում. դա մեղք էր համարվում:¹²

Խմորը հունցելուց հետո ձեռքով խմորի երեսին խաչ էին քաշում, մայիս ամսին՝
կրկնախաչ (ըստ ժողովրդական ընկալման անբերրի ամիս էր), որ գերդաստանի հա-
մար ապահովելին Հիսուսի պաշտպանությունը, հետո խմորը դաստախտումով ծածկում
էին, որ թփի: Հացաթխման համար անհրաժեշտ էին հիշյալ առարկաները՝ բառաստ,
փարտիչ, անթոց, շիշ, ակիշ, թաթակիշ, գրամակ, սեղանատախտակ:

Հաց թխողը կապույտ կտավե մխնոց էր հագնում, քննոցները քլը քաշում, դուրս
էր գալիս աղոթարանի առաջ, երեսը խաչ հանում, մի երկու ծունր դնում և ասում. «Բարի
լուսի բարի՝ Աստված, հոգնած, դադրած արեգակ Աստված, մեր հացին բարաքյաթ
տաս», ապա փարտիչով թոճրի մեջը, կողերը սրբում ու սկսում էր հաց թխել՝ լոշ կամ
լավաշ, թափթափա, բոքոն, մատնեքաշ, ծակուլիկ և այլն:

Ներքին Բասենի բոլոր գյուղերում գրեթե ամեն օր էին թխում. հայերը, քրդերը՝
թոճրում, իսկ հույները՝ փռում: Ունևորներն ուտում էին ցորենեհաց, իսկ չքավորները՝
գարեհաց: Հացերի տեսակներն էին՝ լավաշ կամ լոշ, բոքոն, փռոցիտ, ալրեքշտիկ,
մատնեքաշ, անեկ և այլն: Անեկ հացը, որին տալիս էին նաև բաղարջ անունը, սովորա-
բար թխում էին ջրաղացներում: Բացի տարբեր տեսակի հացերից ու գաթաներից, ալ-
յուրից պատրաստում էին էրիշտա, ալրե խաշի, խավիժ, հասութան (ալյուրով ու յուղով
կերակուր), պոչով ապուր, թաթար բոդակի և այլն:¹³

Հայերի մեջ լավաշն ամենաընդհանրացված ու սիրված հացատեսակն է: Հայ-
կական նրբաթերթ այս հացի յուրահատկությունն այն է, որ միայն ուտեստ չէ, այլ նաև
տոնածիսական ու պաշտամունքային նշանակություն ունեցող մշակութային կարևոր
տարր, որը մեծապես հարգի է հարսանեկան, թաղման ծեսերում, ավանդական տոների
ծիսական արարողություններում ու հավատալիքների մեջ: Իր բազմագործառնության
նշանակությամբ լավաշն այսօր էլ հայ ժողովրդի համար շարունակում է մնալ որպես
ազգային ինքնության արտահայտություն: Հունցելը, գնդելն ու թխելը տանտիկի՛նը մե-
նակ էր կատարում, բայց բնորոշ էր նաև երկուսից չորս կնոջ համագործակցությունը
աշխատանքի բաժանմամբ: Այն բոլոր շրջաններում, որտեղ հացը կարելի է երկար
պահել, մեծ քանակությամբ թխելու համար հրավիրում են ազգակից կամ հարևան կա-
նանց:¹⁴ Ամեն անգամ, երբ լավաշը հանում են թոճրից, կյանքն ասես նորոգվում է:
Առաջին հացը, որպես կանոն, միշտ կուտ է գնում: Հայերի մեջ հմայական արգելք կա,
որի համաձայն՝ թխված առաջին յոթ հացը չեն ուտում. թոճրից հացը հանելով՝ ասում

¹¹ Ալ. Մխիթարյան, Փշրանքներ Շիրակի ամրարներից, ձեռագիր ժողովածու:

¹² Գ. Հակոբյան, Ներքին Բասենի ազգագրությունը և բանալիությունը, Եր., 1974, էջ 14:

¹³ Ներքին Բասեն, նշվ. աշխ., էջ 146, 165:

¹⁴ Վ. Բղդյան, Հայ ազգագրություն, Եր., 1974, էջ 114:

են՝ էս մեկը Հիսուսի համար է, մյուսը՝ հիվանդ հարևանի, երբորդը՝ նորաստեղծ ընտանիքի, չորբորդը՝ կարտոլյաների, հինգերորդը՝ պանդոխտների, վեցերորդը՝ զրկվածների և վերջապես յոթերորդը՝ երկնքի թռչունների, այսինքն՝ հա՛ց տուր, որ հաց բերի:

Լավաշ հացի պատրաստման եղանակը հայտնի է դեռևս խոր անցյալից: Խմորը հունցում են ցորենի ալյուրի, ջրի, աղի և թթխմորի կամ ալ խմորիչի խառնուրդով: 4-5 ժամ խմորումից հետո հավասարաչափ զնդերի են բաժանում, ապա կտրատած զնդերը գրտնակով բարակեցնում են և հացառի (բատատ) միջոցով թխում բարկ թոնրում: Սովորաբար լավաշի երկարությունը՝ 60-70, լայնությունը 30-40 սմ է: Հայաստանի մի շարք շրջաններում հաճախ լավաշը թխում են աշնանը և 1-2 ժամ չորացնում, այնուհետ պահում են կախանների վրա կամ հացարկղներում: Նախքան ուտելը ջուր էին ցողում չորացած լավաշի վրա և մի քանի րոպե սպոռցի մեջ փաթաթելուց հետո օգտագործում: Ավանդությունը պատմում է, որ լավաշը դեռևս հայտնի է եղել աշխարհամկաճ Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքների ժամանակ, նոր հայերը պաշարված բերդից լավաշ են կախել իբրև հաշտության ու խաղաղության առաջարկ:¹⁵ Լավաշից բացի, թոնրի մեջ թխում էին մահ հաստ, երկարած և կլոր հացատեսակներ, ծխական բոլոր հացերը՝ գաթա, տարի, վասիկներ: Հացի հետ կապված հավատալիքները ձևավորվել են դարերի իրավիճակում և պատկերացում են տալիս հին հայերի վաղնջական աշխարհընկալման ու աշխարհատեսության, սովորության ու ավանդական մշակույթի մասին: Յոթեն ցանկելուց առաջ հին հայերը գնում էին եկեղեցի, մտնում, հողաբերքի օրհնության պատարագ մատուցում՝ *Տեր, որորմյա, Տեր, որորմյա*: Եթե հարսանյաց հաց էր թխվում, թոնրի կրակը վառում էին սպիտակ զգեստներով, ծաղկազարդ թանձրամաներով երեք աղջիկներ, որոնք կրակը բերում էին եկեղեցուց: Հացարարման գործընթացի տարբեր արարներն են՝ մաղժած, խմորհունց, զնդերի պատրաստում, գրտնակում, թխում: Հացարարումը՝ որպես արվեստ, առավելապես դրսևորվում է հարսանյաց արարողակարգից առաջ: Խմորատաշտերից մեկի վրա կարմիր քող են գցում, երկու կողմերում մոմեր են վառում՝ խորհրդանշել, որ հարսը զույգ մնա: Մաղժածին մասնակցում են բացառապես յոթ բախտավոր կանայք, մաղում են լուռ ու անձայն, որ հարսը համավոր փնի: Մաղը մեկից մյուսի ձեռքն է անցնում շրջանաձև՝ ճակատագրի ծիրը գծելով: Այրի կինը իրավունք չունի հարսանիքի ալյուր մաղելու: Բազմաթիվ են ցորենին, հացին ու հողաբերքին առնչվող մոգարգելքները, որոնք բոլոր դեպքերում արտահայտում են ժողովրդական հավատալիքներն ու պատկերացումները: Այսպես՝ չամուսնացածները իրավունք չունենին առաջին բուռ ցորենը ցանելու: Մերմնացանը ցանքի նախորդ և մի քանի օրերը՝ մինչև ցանքի վերջը, կնոջ հետ առազատ չէր մտնում, որ ցորենը չսնդեր: Չբեր կինը ցորեն ցանելու գիշերը պառկում էր ամուսնու հետ, որպեսզի ինքն էլ պաղավորվեր: Նվազ բերք ստացողն իր սերմնացու ցորենը փոխում էր նախորդ տարին առատ բերք ստացածի սերմնացուի հետ, որ նրա առատությունից բաժին ունենար: Թխած հացը եթե բշտեր, ուռչեր կամ պատռվեր, այդ տարվա բերքը առատ կլիներ:

Եթե երեխաները բոքոնը անցկացնեին իրենց վիզը կամ լավաշը գլուխներին դրած խաղալին, այդ տարի հացի թանկություն կլիներ: Թոնրատան պատերը չէին սրբում, որ տան առատությունը չկորչեր: Հաց թխելու համար ջուր տաքացնելիս խաչակնքում էին, որ սատանաները վրան չլվացվեին: Խմորին ասում էին՝ դու ըստեղ հանգչի, մենք էրթամք ցախի:

Խմորի զնդերը չէին հաշվում, որ չալկասեին: Առաջին վառված հացը ամուսնացած կինը չէր ուտում՝ հավատալով, թե ամուսնուն վատ բան կպատահի: Կուռ զնա-

¹⁵ Հ. Խաչատրյան, Հացապատում, Եր., 1984, էջ 32:

ցած առաջին հացը տալիս էին չրեր կնոջը, որ ուտեր պտղավորվեր: Մինչև յոթ հաց չթխվեր, չէին ուտում, որ տան *ղսմաթը* հաստատ լիներ: Խմորի վերջին գունդը, որ բեռում էին քսելու, չէին ասում՝ էլ չկա, այլ՝ էլ Աստված տա: Հացթուխն էլ պատասխանում էր՝ փառքդ շատ, Աստված: Տաշտի վերջին հացը չէին ուտում. կեսը կտրում, գցում էին թոնիրը՝ ասելով՝ վերջին հացը՝ կրակին:

Հաց ուտելուց հետո պետք է սեղանը անմիջապես հավաքեին, այլապես հացի հրեշտակը կհոգներ և կարող էր ընտանիքին վնասել: Լուսնի երրորդ օրը հացը տանից դուրս չէին տալիս՝ մտածելով, թե տան *առատությունը* կպակասի: Հաց թխելիս, եթե բատատը հացթուխի ձեռքից ընկներ թոնիրը, ասում էին՝ վառի նշան է, դժբախտություն կպատահի: Հաց թխելու ժամանակ, եթե թոնրի մեջ իրար կողք կողքի խփված երկու լավաշների եզրերը պատահմամբ միմյանց վրա գային, սրանցից մեկը հանում էին և ընտանիքի անդամներից մեկի գլխի վրա երկու մաս անում, որ մա հարստանար: Բաղարջ և գաթա թխելու ժամանակ թույլ չէին տալիս, որ տղամարդիկ թոնրատուն մտնեին, այլապես թխածները թոնրի կողքին կամ շրթին չէին մնա. կթափվեին ցած: Խմոր անելու ժամանակ, եթե մի կտոր խմոր տաշտից դուրս թռչեր, նշան էր հյուր գալու: Եթե թոնրի մեջ հացը բացվեր, ծակծկվեր, չար բերան կբացվեր: Հացի փռոցը դուրսը թափ չէին տալիս, որ տան առատությունը չկորչեր: Ամբողջական հացը տնից դուրս չէին տալիս. մի փշուր կտրում էին, որ ամբողջից մաս ունենային մակ իրենք: Երբ մեկը տնից գնում էր, հետը հաց էին դնում, որ *ղսմաթի* ճանապարհ լիներ: Երեխային գիշերը տնից դուրս բերելիս կրծքին կամ ծոծրակին հաց էին դնում, որ լուսնակոխ չլիներ:

Վախեցածին կամ չարաչք առածին հացի կտորով էին աղոթում, հետո այդ հացը տալիս էին անասուններին՝ ուտելու:

Գիշերը շամը հաց չէին գցում, որ տան *բարաբրաթը* չպակասեր:

Եթե մեկի երդմանը չէին հավատում, ասում էր՝ էս հացին քոռաշեն, թե սուտ ըսեմ:

Եթե մեկը փափագ-մտրագ ուներ, առավոտ բարի լույսին կգարթներ, հացը կպահեր արևի դեմ՝ ասելով՝ ծաղկա՛ծ արեգակ, դու գիտես:

Մեկի հետ խմամի դառնալու համար կարմրեալ յոթ լավաշ էին ուղարկում մրատուն, որովհետև քամի թե կարկուտ՝ կարմրեալ ցորենը չէր փչի:

Միմուճար տղայի պսակի հացը պետք է թխեր այն կինը, որ շատ երեխաներ ուներ, որպեսզի միմուճարը բազմուճք դառնար:

Մաղի մեջ մնացած այլուրը լցնում էին թախտի տակը, որ հարսը ընտանեսեր լիներ: Հարսանիքի հացի թթխմորը տնից դուրս չէին տալիս. հնարավոր էր՝ չար սիրտ մեկը տաներ և նորապսակներին վնասեր/կապեր/: Հացը, եթե գետնին ընկներ, պետք է անմիջապես վերցնել համբուրել, մեղա գալ հացին ու գլխից վեր դնել: Հացի վառված, սևացած մասն ուտողը վաղ թե ուշ դրան կգտներ:

Հացի գործառնությունը և վերջինիս հետ կապված հավատալիքները ուշագրավ են մակ թաղման ծիսակարգում: Նմջեցյալների հետ կապված սովորություններն ու արարողություններն ուղղված են ծանր հոգեվարք ապրողի մահը արագացնելու: Լավաշ հացը երեք անգամ կպտտեցնեին մահամերձի գլխի վերևը, որ հոգին հեշտ տար: Մտնողի կրծքին նշխարք (մասունք) էին դնում: Հոգեհանգստի հացը թխելիս՝ բատատը խփելու ժամանակ, հացթուխը աջ ուսից հետ էր մայում՝ մահն ու կսկիծն իրենից վանելու: Հայտնի են թթխմորին առնչվող մոգարգելքներ. հոգեհացի թթխմորը չէին ուգում, որ կսկիծը տուն չտանեին:

Հայ ժողովրդական առածների ու ասացվածքների մեջ անդրադարձված է հացի պաշտամունքը՝ բնության երևույթների շնչավորումը, նրանց աստվածացումը: Մարդն ի սկզբանե բնության ուժերն ու դրսևորումները մարմնավորել է զանազան ոգիների մեջ՝ Հացի ու հնձի ոգիներ, հացի թագուհի, հացի մայր, որ կապվում է արգասավորու-

թյան ու առատության հետ, հացին վերագրել է տարբեր դերակատարումներ՝ հացը դատավոր ու միջնորդ, հացը զինվոր: Հացի գերակա նշանակությունն են արտահայտում հետևյալ առած-ասացվածքները՝ Հացը՝ սուլթան, ջուրը՝ վեզիր, մնացածը՝ գզիր-մզիր: Հաց ու թան ունես, ամեն բան ունես: Աղ ու հաց՝ սիրտը բաց: Որտեղ հաց՝ էնտեղ կաց, որտեղ զինի՝ էնտեղ քնի: Հարսը հաց թխեց, տանտիկինը պարծեցավ: Ամանաթ հացով փոր չի կշտանա: Իմ ցամաք հացը լավ է ինձ համար, քանց ձեր դաբլու փլավը: Շո՛ր տու՝ շնորհքի գամ, հա՛ց տու՝ խելքի գամ և այլն:¹⁶ Հացով բարեմաղթություններ են հղում. գետինն օրհնում են՝ առաջին բուռ ցորենը շաղ տալով, ամենաերկարակյաց հացը՝ լավաշը, գցելով նորապսակների ուսերին, արևշատություն ու բարեբախտություն են մաղթում նրանց: Բարեմաղթում են տանտերեքին՝ ասելով՝ Աստված հացին առատություն տա, սեղաններդ լիառատ մնան, աշխատավորները երկար կյանք ունենան:

Յուրաքանչյուր ժողովրդական տոնի և ծեսի ժամանակ ցորեն-ալյուր-հաց եռամիասնությանն առնչվող առանձնամաս կար, որն արտահայտում էր տոնի հիմնական բովանդակությունը: Մի դեպքում հացով կանխատեսումներ են արել, մյուս դեպքում՝ այն դիտել որպես ծիսական կերակուր: Ամանորի տարեհացի մեջ որևէ նշան էր դրվում, ավելի հաճախ՝ արծաթե դրամ՝ իբրև բախտավորձում: Այս ծիսական հացը զարդարում էին ընկույզով ու չամիչով, ապա կտրում տան անդամների թվին հավասար, և ում բաժնի միջից դուրս գար նշանը, այդ տարի նա երջանիկ կլիներ կամ ընտանիքի հաջողությունը նրանից կգար: Տարի հացից բացի, թխում էին նաև հմայական տարբեր ձևերի ու մեծության խմորեղեններ, որոնք ունեին կանխատեսելու նպատակ:¹⁷

Սուրբ Սարգսի տոնն առնչություն ուներ հացարույսերի, մասնավորապես ցորենի և դրանից պատրաստված փոխինդի հետ, որն ամենուրեք համարվում էր այս տոնի ծիսական կերակուրը: Այդ օրը հալվա էին եփում և գիշերը մատաղի ձևով բաժանում ժողովրդին՝ վանքի կամարների տակ օթևան գտած ուխտավորներին, կամ էլ մատաղատների մոտ հացի մատաղ էին բաժանում: Փոխինդով արված խաշիլի առաջին պատառը դնում էին դռան շեմին կամ կտուրին, որ թոշումները գալին տանեին այն ուղղությամբ, ուր նրանց ապաստման իրականացման հորիզոնն էր: Չարչարանաց շաբաթին հարսները լույս պռավտից մինչև ուշ գիշեր խմոր էին հունցում՝ որպես նշխար Քրիստոսի մարմնի: Ավագ շաբաթվա օրերին միմյանցից նեղացածները հաշտվում էին. չէ՞ որ գնալու էին հաղորդվելու և հաց ցանելու, որովհետև հավատում էին՝ «Քրիստոս պատարագեալ բաշխի ի միջի մերում», այսինքն՝ Քրիստոսն է, որ գոհվելով որպես հաց բաշխվում է մեզ համար: Ս.Ջատկի հացը թխելիս, որքան էլ տանը ալյուր շատ լիներ, ալյուր էին մաղում: Առաջին մաղբաժնից մի բուռ դնում էին Քրիստոսի համար: Չատկվա հավկիթը զարդարում էին հավերժության խորհրդանիշ ռիթմիկ կրկնվող ցորենի պատկերով՝ որպես կյանքի մշտակայության արտահայտություն: Տոն ան տոն ըստ էության ամրագրվում է ցորեն - ալյուր - հաց միասնության ամենակենցույց դերակատարումը:

Մեծ պասի հենց առաջին օրը ամեն տուն թխում էր յոթ անալի բաղաբջ՝ ի նշան պասի յոթ շաբաթվա: Տյառնընդառաջի ծիսական արարողակարգը նշվում էր աղանձի պատրաստմամբ: Ցորենը չորացնում-բովում էին, որ մամողական հմայությամբ գետինն էլ չորանար, և զարումը շուտ գար: Այս օրվա խորհրդով հմայական բարեմաղթություններն ուղղված էին բերքի և նյութական բարեկենցության ապահովմանը՝ *Տերնդեզ, դարմանը՝ կես, Մի փութ ցանես, հարյուր քաղես*: Համբարձման ժողովրդական տոնը ևս ունի հատկկապաշտությանն առնչվող ծիսական ճաշ. այդ օրը կաթնով են եփում:

¹⁶ Ա.Ղանալանյան, Առածանի, Եր., 1950, էջ 142, 154, 288:

¹⁷ Հ. Խառատյան, նշվ. աշխ., էջ 25:

Եթե արտերը նվազ բերք էին տալիս, կաթնովը շաղ էին տալիս դաշտերում, որ հացին առատություն լիներ: Այսինքն՝ հողին օգնելու նպատակով մատաղներ են արել հանուն հողի:¹⁸

Հայոց մեջ հացն ու աստվածային խոսքը նույնարժեք սրբություններ են համարվում: Գիրը ազգի հոգևոր հացն է: *Ոչ միայն հացիվ, այլ նաև աստվածային բանիվ* ապրող մեր ժողովուրդը Սր Գիրքն այնքան է պաշտել, որ կարդալիս դրել է ալոմաղի մեջ: Հավատում էին, որ մարդու գոյության տաճարն արատումն է, մախ՝ այստեղ պիտի խումկ վառել, հետո՝ եկեղեցում, իսկ ամենասրբազան տունը թոնիրն է:

Հայ ավանդական մշակույթում ունեցած դերով ու նշանակությամբ հացը երեկ, այսօր և միշտ եղել, մնում է և մնալու է սեղանի արքա, այն առողջություն է, բարերերություն, հավատ վաղվա օրվա նկատմամբ, ի վերջո երկիրն է, աշխարհը, կյանքը: Հացը և հացարարումը, լինելով մարդկության մեծագույն ստեղծագործություն, իբրև կենաց խորհուրդ, հմայական-ծիսական արարողակարգ, ստիպում են անձին նորովի մայել կյանքին:

Հացի հետ կապված հավատալիքները, որ դարերով ամրագրվել են մեր ժողովրդի ծիսամշակութային կենցաղում, ինչպես և նրա բազմազան ձևերը՝ արևեացեր, լուսնաձև հացեր, խաչաձև հացեր, գուշակության հացեր և այլն, վկայում են, որ հացը, լինելով ինքնարբերական և գիտակցական պաշտամունքի առարկա, մշտապես դիտվել է բազմագործառութային նշանակությամբ, պաշտվել որպես հատիկային Աստծո նշանակ:

НАРОДНЫЕ ПРЕДСТАВЛЕНИЯ И ВЕРОВАНИЯ, ОТНОСЯЩИЕСЯ ХЛЕБУ

___ Резюме ___

___ К. Саакян, Р. Оганисян ___

Хлеб-важная составляющая нематериального культурного наследия, которая с времен создания до сегодняшнего дня сохранилась в быту почти всех народов.

В статье рассмотрены основные виды армянского хлеба, и на основе этнографических материалов раскрыты сокровенные функции хлеба в разных фольклорных словесных формулах и поговорках.

¹⁸ Հ. Խառատյան-Առաքելյան, նշվ. աշխ., էջ 17: